

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології та соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Дипломна робота
(бакалавра)

з теми: **«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ЕМОЦІЙНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ПІДЛІТКІВ»**

Виконала: студентка 4 курсу
Ps1-B19z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
**Дрезднелъ-Ластовська
Оксана Валентинівна**

Науковий керівник:
Чайковська Оксана Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної
та практичної психології

Рецензент:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ.....	8
1.1. Основні підходи до вивчення феномену депривації.....	8
1.2. Поняття емоційної депривації в психологічній науці, причини виникнення та механізми розвитку.....	13
1.3. Специфіка становлення особистості підлітків, що виховуються в умовах депривації.....	19
1.4. Особливості прояву емоційної депривації у підлітків.....	25
Висновки до першого розділу.....	29
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НАСЛІДКІВ ЕМОЦІЙНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ.....	30
2.1. Характеристика методів дослідження емоційної депривації у підлітків.....	30
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження емоційної депривації у підлітків.....	35
2.3. Методичні рекомендації прийомним батькам щодо профілактики та подолання наслідків емоційної депривації у підлітків.....	41
Висновки до другого розділу.....	50
ВИСНОВКИ.....	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53

ВСТУП

Актуальність дослідження. Нестабільність економіко-політичного життя країни, духовно-моральна криза, відсутність ефективної професійної підтримки сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, материнство неповнолітніх призводять до щорічного збільшення кількості «соціальних» сиріт.

Численні соціально-економічні детермінанти (недостатній рівень прожиткового мінімуму, безробіття, вимушена трудова міграція, бюрократизм влади тощо) стають основною причиною того, що особистість у різних векторах власної самореалізації досить часто зазнає фрустраційно-депресивних переживань та психоемоційного виснаження. Метафактором у цьому складному і болісному процесі є повсякчасні спроби людини вибудувати систему власного психологічного захисту задля уникнення надмірного емоційного вигорання і забезпечення особистісної та соціальної комфортності, з метою збереження нуклеарної сім'ї.

Тривале перебування дітей в емоційно збідненому середовищі, присутність у їхньому житті великої кількості різних людей, які постійно змінюються, неможливість встановлення емоційного контакту, відсутність досвіду емоційного відгуку на свою поведінку сприяють формуванню емоційної депривації. Порушення раннього емоційного розвитку дитини призводять до затримки й спотворень усієї емоційно-особистісної сфери та емоційних розладів на етапах дорослішання, що свідчить про негативний вплив емоційної депривації.

Проблеми сімейної депривації виступають об'єктом наукового вивчення багатьох учених (Г. Бевз, Дж. Боулбі, В. Васютинський, Я. Гошовський, І. Дубровіна, Н. Карасьова, Й. Лангмейєр, М. Лісіна, Г. Лялюк, С. Максименко, А. Маслюк, З. Матейчек, Л. Осьмак, А. Прихожан, Т. Юферева та ін.). Проблема синдрому емоційного вигорання знайшла своє відображення у роботах зарубіжних і вітчизняних науковців, присвячених

змісту і структурі цього синдрому (Т. Буленко, А. Василенко, І. Ващенко, Г. Діон, Л. Кандибович, Л. Карамушка, Т. Кириленко, М. Левітов, С. Максименко, В. Орел, В. Павелків, О. Саннікова та ін.), а також методам його діагностики (В. Бойко, Л. Бурлачук, Н. Водоп'янова, К. Масlach, І. Савенкова, О. Старченкова, В. Шмаргун та ін.). Теоретичні засади виникнення емоційної депривації у дітей були закладені в психоаналітичному напрямі (Ш. Бюлер, Е. Еріксон, Р. Шпіц, З. Фрейд, А. Фрейд) через поняття «базової довіри до світу», за яким рання психічна депривація призводить до відставання в емоційному, мовленнєвому, моторному розвитку дитини.

У працях сучасних авторів (І. Артемук, Г. Бевз, Л. Волинець, Я. Гошовського, Н. Дмитріюк, Г. Лялюк, О. Максименко, В. Мартинюк, А. Ю. Пенькової, І. Пеші, Л. Просандеєвої, В. Пушкар, Ю. Терлецької та ін.) дослідження у сфері виникнення різних видів психічної депривації у дітей-сиріт в умовах інтернатних закладів і неблагополучної сім'ї достатньо широкомасштабні та стосуються її деструктивного впливу на психіку загалом і на емоційний розвиток дітей зокрема.

Здійснений аналіз науково-психологічної літератури свідчить про те, що наукова думка щодо дослідження особливостей емоційно-депривованих підлітків ще недостатньо збагачена науковими даними. Виділення особливостей психічної депривації має здійснюватися з урахуванням специфіки деприваційних чинників, а також клініко-психологічних характеристик підлітка. Недостатня розробленість зазначеної проблеми у психологічній науці зумовила актуальність вибору теми дипломного дослідження: **«Психологічні особливості емоційної депривації підлітків»**.

Об'єкт дослідження – емоційно-депривовані підлітки.

Предмет дослідження – психологічні особливості емоційної депривації підлітків.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості емоційної депривації підлітків.

Дослідження було зорієнтоване на вирішення таких завдань:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми емоційно-депривованих підлітків в науковій психологічній літературі.
2. Скласти програму емпіричного дослідження, підібрати та застосувати комплекс методик для дослідження вираженості наслідків емоційної депривації у підлітків та здійснити аналіз проведеного дослідження.
3. Емпірично дослідити підлітків для виявлення емоційних депривацій.
4. Розробити методичні рекомендації прийомним батькам щодо профілактики та подолання наслідків емоційної депривації у підлітків.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: положення щодо задоволення потреб дитини матір'ю (Ш. Бюлер, Е. Еріксон, А. Маслоу, З. Фрейд, А. Фрейд, Р. Шпіц), теорія об'єктних відносин (М. Балінт, Д. Віннікот, О. Кернберг, М. Кляйн, М. Малер, Р. Фейсрбейн), концепція емоційної депривації (Дж. Боулбі, Я. Гошовський, М. Ейсворт, Й. Лангмейєр, З. Матейчек), наукові підходи до розуміння багатофункціональності емоційної сфери особистості (Л. Виготський, Є. Ільїн, К. Ізард, Е. Фром, О. Чебикін, С. Якобсон та ін.), наукові підходи щодо особливостей змін психіки в дітей-сиріт під впливом емоційної депривації (М. Бардишевська, М. Кістякова, М. Лісіна, А. Прихожан, М. Проселкова, А. Роголь, Ю. Терлецька, І. Фурманов, І. Ярославцева), теоретико-методологічні підходи щодо питань подолання емоційної депривації у дітей (Є. Алексеєнкова, Я. Гошовський А. Пеньков, Г. Хомич, І. Ярославцева).

Методи дослідження. У процесі дослідження для розв'язання поставлених завдань нами був застосований комплекс теоретичних та емпіричних методів:

- теоретичні: аналіз, порівняння, класифікація, узагальнення, систематизація теоретичних та емпіричних даних для визначення понять і теоретико-методологічних основ вивчення проблеми дослідження;

- емпіричні: діагностика рівня шкільної тривожності (*за Філіпсом*); методика «Шкала кольорового діапазону настроїв» (А. Лутошкін); тест-опитувальник емпатійних тенденцій (А. Меграбіен, Н. Епштейн); діагностика «емоційного інтелекту» (Н. Холл);

- інтерпретаційні: аналіз та тлумачення отриманих результатів.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі дитячого будинку Хмельницької обласної ради. У дослідженні взяли участь 45 дітей віком від 10 до 14 років.

Теоретичне значення дослідження полягає у виявленні основних факторів та чинників, які викликають емоційну депривацію дитини в умовах інтернатного закладу та неблагополучної сім'ї; аналізі основних умов, принципів та засобів подолання емоційної депривації підлітків в умовах функціонування прийомної сім'ї.

Практичне значення дослідження зумовлюється розробленням методичних рекомендацій та впровадженням у практику Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді програми психологічного супроводу прийомних сімей, що сприятиме підвищенню ефективності подолання наслідків емоційної депривації підлітків у майбутніх та вже створених і функціонуючих прийомних сім'ях з боку батьків, а також дітей у цих сім'ях.

Апробація результатів дослідження. Основні положення кваліфікаційної роботи відображено в публікаціях автора, обговорено на засіданнях кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Результати проведеного дослідження доповідалися автором та отримали схвалення на міжнародній конференції: XV Міжнародній науково-

практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 21 квітня 2023 р.

Публікації. Чайковська О.М., Дрезднел-Ластовська О.В. Психологічні особливості емоційної депривації підлітків. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі: Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, 21 квітня 2023 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2023. С.68–71.*

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи. Дипломна робота складається із вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел (68 найменувань).

ВИСНОВКИ

На основі проведеного нами теоретичного та емпіричного дослідження з проблеми психологічних особливостей емоційної депривації підлітків ми можемо зробити такі висновки:

1. Теоретично встановлено, що проблема емоційної депривації є актуальною й ще недостатньо розробленою в наукових колах, про що свідчить неоднозначність трактування самого поняття, відсутність методик для дослідження емоційної депривації в дітей та достатньої кількості апробованих та ефективних програм психологічної допомоги емоційно депривованим підліткам.

2. Депривація – це соціально-екзистенційний факт надзвичайної важливості, адже набуває ознак перманентної особистісної кризи і дисфункції та сутнісно завжди є викликом нормальній еволюції й онтогенезу людини як психосоціальної істоти. Своєю глибиною і потужністю вона загрожує повноцінному розвитку особистості на всіх рівнях, призводячи до своєрідної інволюції – соціального аутсайдерства, ускладненого численними девіантними психологічними особливостями.

Емоційна депривація – процес довготривалого перебування особистості в умовах емоційно збідненого середовища, зумовленого незадоволенням емоційних потреб, втратою, обмеженням, недостатністю чи відсутністю можливостей для встановлення тісних емоційних зв'язків, контактів та взаємодії зі значимою особою, що спричиняє дисфункцію, порушення та розлади психофізичної та психосоціальної сфер особистості.

3. Проведено емпіричне дослідження наслідків емоційної депривації у підлітків. Результати проведеного нами дослідження дали можливість виявити групи показників емоційної депривації, характерні для підлітків.

За методикою Філіпса у підлітків дитячого будинку виявлено високий рівень тривожності, який характеризується станом несвідомого страху,

невизначеним відчуттям загрози, готовністю сприйняти будь-яку подію як несприятливу і небезпечну.

За методикою Н. Холла було визначено показники емоційного інтелекту осіб підліткового віку. У значної кількості осіб підліткового віку, які приймали участь у дослідженні, є труднощі у спілкуванні, їм важко поділитися своїми емоціями та співпереживати іншим. Переважна кількість респондентів характеризується низькими загальним й парціальними рівнями емоційного інтелекту.

4. Виявлені психологічні особливості емоційного інтелекту засвідчили доцільність розробки методичних рекомендацій прийомним батькам щодо профілактики та подолання наслідків емоційної депривації у підлітків.

В основу розробки методичних рекомендацій прийомним батькам щодо профілактики та подолання наслідків емоційної депривації у підлітків був покладений особистісно-орієнтований підхід, важливим положенням якого є пошук потенціалу розвитку з опорою на внутрішні ресурси дитини (ті особисті досягнення, які реально є в дитини й допомагають впоратися зі складними життєвими ситуаціями раніше).

5. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробленні, апробації та порівнянні результатів та ефективності впровадження різних моделей і програм подолання негативних наслідків емоційної депривації у підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артемчук І.В. Особливості усного зв'язного мовлення у комунікативно депривованих дітей-сиріт : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2005. 22 с.
2. Бабчук О.Г. Особливості прояву товариськості осіб з високим та низьким рівнем саморозвитку. *Психологічні ресурси особистості : соціально-психологічний зміст* : збірник наукових праць. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2019. С. 8–12.
3. Баташева Н.І. Формування емоційної сфери соціально-депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08. Київ, 2019. 323 с.
4. Бевз Г.М. Особистісний розвиток дитини-сироти: діагностика деприваційних уражень. *Вісник післядипломної освіти. Соціальні та поведінкові науки*. 2018. Вип. 6. С. 22-34.
5. Бевз Г.М. Прийомні сім'ї (оцінка створення, функціонування та розвитку). Київ : Главник, 2006. 112 с.
6. Бессонова Т.П. Особливості розвитку дитини в неблагополучній сім'ї. *Практична психологія та соціальна робота*, 2002. № 1. С. 39–42.
7. Брецько І.І. Психоемоційне вигорання підлітків в умовах сімейної депривації : монографія Мукачево : МДУ, 2016. 293 с.
8. Валіон Н. Феномен психічної депривації і його роль у розвитку особистості. *Психологія і суспільство*, 2000. №2. С. 124–133.
9. Варій М.Й. Загальна психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
10. Варій Ю.М. Соціальна депривація як вид психічної депривації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2010. № 2. С.3–14.
11. Візнюк Ю.М. Самоприйняття як чинник розвитку соціальної ідентичності особистості в умовах сімейної депривації : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.05. Сєверодонецьк, 2018. 23 с.

12. Вінс В. Специфіка становлення особистості підлітків, які виховуються в умовах сімейної депривації. *Актуальні проблеми сучасної психології : шляхи становлення особистості*: збірник наукових статей (м. Переяслав-Хмельницький, 14–16 травня 2019 р.). Переяслав-Хмельницький : «Видавництво КСВ», 2019. С. 292–297.

13. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Київ : Vivat, 2018. 512 с.

14. Гошовська Д.Т. Емоційна депривація як негативний чинник формування патологічної особистості. *Особистісне зростання: теорія і практика*. Житомир, 2020. С. 76–78.

15. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.

16. Гура Е.І. Психічні та поведінкові розлади у дітей підліткового віку, позбавлених батьківського піклування (клініка, діагностика, реабілітація) : дис. ... канд. мед. наук : 14.01.16. Дніпропетровськ, 2007. 179 с.

17. Гуцало Е.У. Від теорії – до практики: дослідження малої соціальної групи (класу) студентами-практикантами педагогічного університету : навчально-методичний посібник. Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2011. 92 с.

18. Дейниченко Л. Психологічні особливості соціалізації підлітків, які навчаються в закладах інтернатного типу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2014. Вип. 2. С. 24–27.

19. Дмитріюк Н.Д. Теоретико-методологічні засади вивчення проблеми депривації у психологічній науці. *Актуальні проблеми психології*. НАПН України, Інститут психології імені Г.С. Костюка, 2015, Т.12, Вип. 21. 114–124.

20. Дмитріюк Н.С. Ефект батьківської депривації як негативний чинник психічного розвитку дітей раннього віку. *Психологія: реальність і перспективи*: збірник наукових праць РДГУ. Випуск 7, 2016. С. 63–67.

21. Дишлова Н. Розвиток дітей, які опинились у складних життєвих обставинах : діти, які виховуються в будинках малятка, дитячих будинках, школах-інтернатах. *Соціальний педагог*. Київ : Шкільний світ, 2014. № 6. С. 4–8.

22. Журавльова Л.П. Психологія емпатії : монографія. Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.

23. Заморуєва В.В. Діти без сім'ї : підготовка до життя. Київ : Шкільний світ, 2011. 128 с.

24. Зверєва І.Д. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 336 с.

25. Карпенко Є.В. Емоційний інтелект як фактор особистісного життєздійснення. *Психологічні перспективи*, 2017. Вип. 30. С. 50–63.

26. Карпенко З.С. Психодинамічні механізми переживання емоційної депривації дітей емігрантів. *Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства*: збірник наукових статей і виступів за матеріалами круглих столів. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010. С.146–148.

27. Красницька О.В. Депривація як соціально-педагогічна проблема. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. Ніжин, 2013. № 1. С. 24–28.

28. Кримчак Л.Ю. Психолого-педагогічний супровід як вид діяльності соціального педагога з адаптації учнів-сиріт до навчання. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Педагогіка і психологія*, 2013. № 2 (6). С. 24–27.

29. Колот С.О. Позитивні ефекти емоційної роботи. *Науковий вісник Херсонського державного університету : Психологічні науки*, 2018. № 4. С. 246–251.

30. Лялюк Г.М. Психологічні особливості соціалізації підлітків в умовах родинної депривації: дис. ...канд. психол. наук : 19.00.07. Дрогобич, 2007. 211 с.

31. Лемак М.В., Петрище В.Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 616 с.

32. Мартинюк В.О. Вікова динаміка дезадаптивних проявів депривованих неповнолітніх. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3 (47). Т.2. С. 104–110.

33. Махоткіна Л.Б. Рівень соціальності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету* : Педагогічні науки, 2018. Вип. 150. С. 98–102.

34. Машкаринець-Бутко А.І. Особливості розвитку дітей-вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Педагогіка, соціальна робота*, 2013. № 27. С. 116–118.

35. Музика О.О., Остринська В.М., Остринський В.В. Практикум з психодіагностики. Житомир : Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2000. 160 с.

36. Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки від 9 серпня 2017 р. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#Text>. (дата звернення: 25.06.2021).

37. Осьмак Л.П., Безлюдна В.І. Розвиток соціальних здібностей у середньому та старшому підлітковому віці. *Психологія: реальність і перспективи* : зб. наук. пр. Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2018. Вип. 10. С.113–120.

38. Пеша І.В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу : автореф. дис. ... канд. пед. Наук : 13.00.05. Київ, 2000. 20 с.

39. Просандеєва Л.Є. Подолання депривації підлітків у процесі культурно-дозвілєвої діяльності: дис. ... канд. пед. Наук : 13.00.07. Київ, 2001. 192 с.

40. Підбуцька Н.В., Беляєва Л.В. Структура ціннісних орієнтацій людей різних поколінь. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія*, 2013. Вип. 45 (1). С. 192–199.

41. Полюк С.П. Структура психічної депривації. *Вісник Національного університету оборони України*, 2012. 2 (27), С. 227–230.

42. Полянничко А.О. Подалання соціальної депривації дітей-сиріт в умовах загальноосвітньої школи-інтернату : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2012. 20 с.

43. Проблеми розвитку та корекція емоційної сфери молодшого школяра / упоряд. О.А. Атемасова. Харків : Ранок, 2010. 176 с.

44. Просандеєва Л.Є. Подолання депривації підлітків у процесі культурно-дозвілєвої діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2001. 192 с.

45. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.

46. Раєвська Я.М. Особливості соціально-педагогічної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї та школі. *Молодий вчений*. Львів, 2015. № 2(6). С. 431–434.

47. Ровенчак, О. Ілик Х. Прояви емоційної депривації дітей українських трудових мігрантів. *Міждисциплінарні дослідження складних систем* :

збірник наукових праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. № 12. С. 27–36.

48. Русіна С.М. Оцінка якості життя підлітків з депривацією. *Буковинський медичний вісник*, 2006. Т.10, вип. 1. С. 65–71.

49. Савенкова І.І., Цумарєва Н.В. Використання психотерапевтичних методів при супроводі емоційно депривованих молодших школярів. *Наука і освіта*. № 2, 2021. С.5–15.

50. Самодепривація психіки та дезадаптація суб'єкта : монографія / Т.С Яценко, В. І. Бондар, І. В. Євтушенко, М. М. Кононова, О. Г. Максименко Київ : Вид-во НПУ імені М. Драгоманова, 2015. 280 с.

51. Савчин М.В. Соціальне здоров'я батьків як умова позитивної соціалізації дитини. *Сімейна політика в Україні. Проблеми і перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (04 квітня 2018 р., м. Київ). Київ, 2018. 188 с.

52. Сахно С.В., Іващенко І. Психологічний клімат в прийомних сім'ях. *Вісник Приазовського державного технічного університету* : збірник наукових праць ДВНЗ «ПДТУ». Маріуполь, 2018. Вип. 1. С. 191–195.

53. Сидоренко О.А. Соціально-психологічна характеристика феномена депривації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : збірник наукових праць. Луганськ, 2010. С.81–85.

54. Терлецька Ю.М. Психоемоційна депривація людини: основні аспекти. *Теорія і практика сучасної психології*, 2019. № 5, Т. 1. С. 68–74.

55. Томчук М.І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : монографія. Вінниця : Віндрук, 2018. 199 с.

56. Фройд З. Вступ до психоаналізу / пер. з нім. П. Таращук. Київ : Основи, 1998. 709 с.

57. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. М. Яковлев. Харків: «КСД», 2019. 288 с.

58. Хомич Г.О. Психологічна допомога дітям, котрі перебувають в умовах тривалої депривації. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти* : збірник наукових праць, 2008. Вип.41. С. 192–195.

59. Цумарева Н.В. Психічний розвиток дітей в умовах деприваційного впливу інтернатного закладу та неблагополучної сімейної атмосфери. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Психологічні науки* : зб. наукових праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова. вип. 21(45), 2008. С. 77–87.

60. Цумарева Н.В. Теоретико-емпіричне дослідження феномену емоційної депривації. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*. № 2 (21), 2021. С. 62–69.

61. Цумарева Н.В. Подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку в умовах прийомної сім'ї : дис. ...канд. псих. наук : 19.00.07 / Київ, 2021. 254 с.

62. Цумарева Н.В. Проблеми побудови діалогу емоційно-депривованих дітей в ситуаціях фрустрації. *Психологія діалогу і світ людини* : збірник наукових праць V Міжнародного науково-практичного семінару «Психологія діалогу і світ людини» (м. Кіровоград, лютий 2015). Кіровоград : ФО-П Александрова М.В., 2015. С. 229–244.

63. Цумарева Н.В. Психологічний ресурс прийомної сім'ї як чинник компенсації емоційної депривації у дітей. *Освіта регіону. Український науковий журнал. Політологія. Психологія. Комунікації*. Луцьк : Університет «Україна», 2011. № 3. С. 433–437.

64. Abdulla F, Kasese-Hara M. Care worker perspectives on the socioemotional adjustment of orphans in residential homes. *An International Interdisciplinary Journal for Research, Policy and Care*. Vol. 15, 2020 Issue 1. P. 7784. DOI: <https://doi.org/10.1080/17450128.2020.1719250>.

65. Rogol A.D. Emotional deprivation in children: growth faltering and reversible hypopituitarism. *Front Endocrinol (Lausanne)*, 2020. 11. DOI: <https://doi.org/10.3389/fendo.2020.596144>. 292 p.

66. Klein M. *Das Seelenleben des Kleinkindes und andere Beiträge zur Psychoanalyse*. Klett-Cotta, Stuttgart, 2001. 254 p.

67. Verny T.R., Weintraub P., *Tomorrow's Baby : The Art and Science of Parenting from Conception through Infancy*. New York : Simon & Schuster, 2002. 336 p.

68. Rutter M., Sonuga-Barke E., Beckett C., Castle J., Kreppner J., Kumsta R., Gunnar, M. (2010). Deprivation-specific psychological patterns: effects of institutional deprivation. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 75(1), 48–78.